

РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В АВСТРІЇ, ПРУССІЇ ТА ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД НОВОГО ЧАСУ

CIVIL PROTECTION LAW DEVELOPMENT IN AUSTRIA, PRUSSION AND FRANCE IN A NEW TIME

Слинько Д.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії
держави і права факультету № 1*

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню розвитку цивільного процесуального права в Австрії, Пруссії та Франції в період Нового часу. Проаналізовано цивільний процес національних правових систем цих країн, охарактеризовано теоретичні підходи й погляди на процедуру відправлення правосуддя в цивільних справах. Розглянуто процес кодифікації цивільного процесуального законодавства в країнах континентальної Європи.

Ключові слова: процесуальні норми, Новий час, процесуальне право, цивільний процесуальний кодекс, судовий процес, цивільне судочинство, правова система, правосуддя.

Статья посвящена исследованию развития гражданского процессуального права в Австрии, Пруссии и Франции в период Нового времени. Проанализирован гражданский процесс национальных правовых систем этих стран, охарактеризованы теоретические подходы и взгляды на процедуру отправления правосудия по гражданским делам. Рассмотрен процесс кодификации гражданского процессуального законодательства в странах континентальной Европы.

Ключевые слова: процессуальные нормы, Новое время, процессуальное право, гражданский процессуальный кодекс, судебный процесс, гражданское судопроизводство, правовая система, правосудие.

The article is devoted to the study of the development of civil procedural law in Austria, Prussia and France in the New Age. The civil process of the national legal systems of these countries is analyzed, the theoretical approaches and views on the procedure for the administration of justice in civil cases are described. The process of codification of civil procedural legislation in the countries of continental Europe is considered.

Key words: procedural norms, New time, procedural law, civil procedural code, litigation, civil justice, legal system, justice.

У вітчизняній історичній науці хронологічними межами Нового часу зазвичай уважаються XVII – кінець XIX ст.ст. Відлік нової епохи ведеться від 40–50-х років XVII ст. – часу революції в Англії, яка була фактично першою буржуазною революцією «загальноєвропейського масштабу». При цьому варто відзначити, що протягом XVII–XVIII ст.ст. право Нового часу утвердилося лише в тих державах, де відбулися буржуазні революції, тобто в Англії, Франції, США, але вже до кінця XIX ст. новий правопорядок проникає в інші країни й установлюється світове панування права Нового часу.

У результаті буржуазних революцій, метою яких було скасування середньовічних обмежень (феодальної власності, станового поділу людей, цехової системи тощо) і створення простору для приватної ініціативи, виникло нове, буржуазне, право, у т. ч. й процесуальне. Зберігаючи певне наступництво з феодальними правовими системами, буржуазне право стало тим не менше правом нового типу, адже було побудоване на абсолютно нових принципах, що зафіксовані в основоположних документах буржуазних революцій – Декларації незалежності 1776 р., Декларації прав людини та громадянина 1789 р., Біллі про права 1791 р. тощо. Основні з них – єдність законодавства, юридична рівність, законність і свобода.

Спеціального узагальненого історико-правового дослідження розвитку цивільного процесуального права в країнах Європи в період Нового часу дотепер не здійснювалося, хоча існує досить широкий пласт літератури, у якій висвітлено цю проблематику щодо окремих європейських країн. Це зроблено в роботах Е. Аннерса [1], О. Бюлова [2], Ф. Кляйна [3], Ю. Лукіна [4]. Разом із тим у вітчизняній юридичній літературі неповною мірою розглядалися питання, пов'язані з формуванням процесуального права тогочасних європейських країн, тому метою статті є подальше історико-правове розроблення розвитку цивільного процесуального права в країнах континентальної Європи в період Нового часу, зокрема Австрії, Пруссії та Франції.

Е. Аннерс слушно зауважує, що на початку XIX ст. процесуальне право мало різну форму в провідних європейських країнах. Зокрема, в Англії, праву якої (у т. ч. й процесуальному) притаманне поєднання судової правотворчості, що забезпечувало гнучкість і розвиток права, із судовим прецедентом, що надавав праву стабільності, процес мав обвинувальний характер. Натомість в Австрії та Німеччині (за винятком Пруссії) панував так званий загальноправовий процес, що виник із середньовічного схоластичного канонічно-італійського процесу й характеризувався безкінечно розтягнутою письмовою формою роз-

гляду та величезною кількістю документів і матеріалів, що не стосувалися справи [1, с. 340–341].

Тривалість і «млявість» загальноправового процесу пов'язані з тим, що цей процес сприйняв принцип канонічно-італійського права, який вступив у суперечність з власною метою. Сутність цього принципу зводилася до того, що позивач зобов'язаний був негайно й у максимально повному обсязі надати всі свої докази, а відповідач, у свою чергу, зобов'язаний одразу навести всі свої контраргументи. Звісно, сам по собі такий підхід законодавця спрямований на скорочення тривалості судового розгляду, але його застосування на практиці призводило до того, що сторони намагалися представити суду все, що тільки, на їхню думку, могло мати значення для обґрунтування своєї позиції, аби не спізнитися з наданням доказів. У підсумку це зумовлювало захаращення процесу фактами й матеріалами, що виявлялися абсолютно некорисними для вирішення справи.

Таке становище було неприйнятним для юридичної спільноти в **Пруссії** – державі, де у XVIII ст. суспільні реформи проходили найбільш енергійно. Як наслідок, у 1793 р. в ній видано законодавчий акт під назвою «Загальний судоустрій прусських держав» («Allgemeine Gerichtsordnung für die Preußischen Staaten», скор. AGPS), перший том якого повністю присвячено юридичному процесу [5]. Цей документ мав новаторський характер, оскільки містив велику кількість новацій як процесуального, так і суто технічного плану, спрямованих на підвищення ролі права під час здійснення судочинства та подолання різного роду бюрократичних процедур і зайвих формальностей. Ідеологічно-світоглядна основа цього документа співзвучна з прийнятим у 1794 р. Загальним земським правом для прусських держав («Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten», скор. PrALR), зводилася до обстоювання монархічного патерналізму. «Так само, як вичерпна казуїстика кодексу мала захистити підданих від свавілля суддів, заважаючи останнім відхилятися від затвердженої в законі владної волі, – зазначає із цього приводу Е. Аннерс, – процесуальний порядок мав допомогти підданам у використанні їхнього права за допомогою суду» [1, с. 341]. Іншими словами, в такий спосіб намагалися обмежити адвокатів, які завдяки недолікам загальноправового процесу мали змогу тривалий час експлуатувати своїх клієнтів у витратній судовій тяганині з віддаленим і неоднозначним результатом. Більше того, професія адвоката була взагалі заборонена, а, замість професійного адвоката, сторони отримали право звертатися до відповідного судового посадовця, який за необхідності мав допомагати їм у процесі. Разом із заборобою адвокатської професії були також заборонені й будь-які коментарі до AGPS, аби не розпалювати в суспільстві критичні судження про стан судової системи та порядок відправлення правосуддя.

У цьому ж ідейному руслі перебувала й заборона сторонам знайомитися з матеріалами судового процесу. Як наслідок, суд був зобов'язаний виявляти

свою активність у процесі й за необхідності доповнювати доказову базу сторін.

Однак AGPS спіткала така сама доля, що й PrALR: обидва документи на практиці виявили багато недоліків. AGPS поставив сторони в такі процесуальні рамки, в яких вони вже не могли більш-менш суттєво впливати на перебіг судового розгляду та його результати. Як наслідок, це підірвало довіру до суду як гаранта законності й справедливості в державно організованому суспільстві. Під впливом ліберальних ідей вищезгадані закони в 1833 та 1846 рр. зазнали реформування, аби сторони мали змогу більш широко обстоювати свою позицію, а також користуватися послугами професійних адвокатів. Утім принципові недоліки в самій організації судового процесу не дали реформам досягти позитивного результату.

Зважаючи на викладене, цілком доцільно, на наш погляд, визнати саме **Францію** «лідером» у цивільно-процесуальній галузі. Такий стан речей ми пов'язуємо передусім із фактом прийняття наполеонівського Цивільно-процесуального кодексу («Code de Procedure Civile», скороч. CPC).

Варто відмітити, що принципи дії цього нормативно-правового акта багатьом фахівцям нагадував Закон про цивільний процес («Code Louis») 1667 р.

Загалом цивільний процес французької національної правової системи XIX ст. характеризувався, по-перше, значною свободою сторін у формуванні змісту й спрямуванні перебігу процесу за їхнім власним бажанням; по-друге, зміною ролі особи судді в цивільному процесі. Згідно з нормами Цивільно-процесуального кодексу 1804 р., «суддя сприяв процесу, а не вів його», тобто суддя координував, спрямовував дії сторін процесу. Однією з яскравих новел Цивільно-процесуального кодексу було те, що процедура попереднього обміну посиланнями між сторонами (avoue) відбувалася за допомогою офіційних довірених осіб (чиновників, які призначалися державою).

«Порівняно із загальноправовим процесом та AGPS, – відзначає Е. Аннерс, – французький варіант цивільного процесу мав декілька переваг. Він проходив набагато швидше й надійніше, ніж загальноправовий, і надавав сторонам більшу свободу, ніж AGPS» [1, с. 343]. То ж не дивно, що він отримав підтримку далеко поза межами Франції. У країнах континентальної Європи XIX ст. широко використовувалась французька модель цивільного процесу, оскільки він за своєю сутністю відповідав тогочасним буржуазним уявленням про судовий порядок розгляду та вирішення цивільних справ. У свою чергу, CPC розповсюджувався на досить велику кількість неєвропейських держав, особливо на колишні французькі колонії.

Вплив CPC поширився на весь конгломерат держав, які становили Германський союз і з 1871 р. Другу Германську імперію (Другий рейх). AGPS сприймався як ворожий розвитку й застарілий інструмент пруської деспотії, незважаючи на його реформування в 1833 та 1846 рр., як політики, так і юристи гучно

вимагали запровадження нового цивільно-процесуального порядку.

Варто відзначити, що в німецькому праві, яке мало суттєвий вплив на формування вітчизняної науки цивільного процесу, поява самостійного цивільного процесу традиційно пов'язується з працею О. Бюлова «Вчення про процесуальні заперечення і процесуальні передумови» (1868 р.). Цей автор наприкінці 60-х рр. XIX ст. перший звернув увагу на те, що процес як юридичне явище наділений цілісністю та єдністю. Він стверджував, що процес – це юридичне відношення, що виникає між судом, позивачем і відповідачем; а оскільки юридичному відношенню властива єдність, то останнє має бути властиве й процесу. Далі оскільки будь-які юридичні відносини виникають за умов, зазначених у законі, то й для процесу зазначені законом умови його виникнення є характерними [2]. О. Бюлов елементний склад юридичного процесу як різновиду правовідносин не розкривав; це зробили його послідовники. Так, О. Бах та А.Х. Гольмстен говорили про права сторін і кореспондуючі їм обов'язки суду. У свою чергу, А. Вах намагався пояснити виникнення юридичного процесу, навіть якщо позивач не хоче брати участь у ньому, тим, що на відповідача покладається обов'язок захищатися проти пред'явленого позову [6, с. 79].

Отже, новий цивільно-процесуальний порядок запроваджений у 1877 р. у формі Цивільно-процесуального кодексу (*Zivilprozessordnung*, скороч. ZPO) [7]. Можна сказати, що з прийняттям цього документа ліберали здобули суттєву перемогу. ZPO відзначає саме пасивне становище суддів («*Reinhaltung des Richteramtes*»), як це називалося в заголовку), а сторони були повністю вільні у визначенні ходу процесу. Водночас такий процес був більше зв'язаний формальностями, ніж французький.

Негативні аспекти виключно обвинувального методу й формальностей виявилися швидко, і цей процес на практиці виявився зайве формальним і тривалим. Він функціонував не краще за попередні, оскільки цивільне право ґрунтувалося на системі абстрактних норм у Німецькому цивільному уложенні (*Bürgerliches Gesetzbuch*).

Найважливішим досягненням цивільно-процесуального законодавства в XIX ст. став чинний і досі австрійський цивільно-процесуальний кодекс (*Österreich Zivilprozessordnung*, скороч. OZPO) 1895 р. [8], який став взірцем для реформ як німецького процесуального права, так і всіх інших більш пізніх процесуальних реформ у Європі, зокрема датського, норвезького і шведського цивільного процесуального права.

З огляду на предмет дослідження, заслуговує на особливу увагу історія створення OZPO. Упродовж 1890–1891 рр. приват-доцент Ф. Кляйн виклав свої ідеї щодо цивільного судочинства в серії статей у журналі «*Juristische Blätter*». Ці статті згодом зібрані в його відомій книзі «*Pro Futuro. Betrachtungen über Probleme der Civilprocessreform in Österreich*» [3]. Очевидно, на статті Ф. Кляйна звернули увагу, оскільки вже в лютому 1891 р. йому запропоновано

посаду Міністра юстиції Австрії й доручено реформувати цивільне процесуальне законодавство цієї держави. Уже в 1893 р. проект Цивільного процесуального кодексу був завершений разом із двома іншими проектами: *Jurisdiktionsnorm* (цей кодекс містив положення про організацію судової системи та пов'язані з ними питання) й *Exekutionsordnung* (Виконавчий кодекс). Усі ці проекти схвалено в 1895 р., а ще через три роки – у 1898 р. – Цивільний процесуальний кодекс набув чинності.

Головна мета діяльності Ф. Кляйна під час розроблення Цивільного процесуального кодексу полягала в поліпшенні практики судового розгляду: у створенні процесуальних норм, які могли б спонукати до швидкого й дешевого судового розгляду, забезпечували прийняття судових рішень, що спираються на факти, котрі мали місце насправді («матеріальній істині» на противагу «формальній істині», тобто істині, висунутій сторонами). Процедурні формальності мали бути відкинуті якомога далі, а судді надана активна роль у веденні процесу.

Ф. Кляйн виступав категорично проти гіперболізованого на той час ліберального ідеалу свободи, вважаючи, що його наслідком варто протиставити державне втручання [1, с. 344].

Цілком закономірним, на наш погляд, є той факт, що Ф. Кляйн як учений, який сформувався та працював у певних історичних об'єктивних умовах, у поглядах щодо реформування цивільно-правового законодавства й тенденціях його розвитку відстоював позицію поступового обмеження свободи договорів і права власності, а також відстоював позицію підвищення ролі держави в процесі здійснення соціальної політики. То ж не дарма фахівці говорять про кляйнівський «соціальний процес», що характеризується більш активною (як у формальному, так і в матеріальному сенсі) роллю суду в процесі розгляду справи, ніж це передбачено в більшості видів цивільно-процесуального законодавства, характерних для цього періоду. Так, наприклад, згідно з положеннями OZPO, сторони не мали процесуального права будь-яким чином і в будь-який спосіб змінювати строки судового розгляду справи. Тобто держава на законодавчому рівні через закріплення відповідних процесуальних норм права в OZPO відібрала можливість пролонгації цивільного процесу в його сторін без дозволу на те судді. Змінилася роль суду й у визначенні порядку надання доказів. Згідно з положеннями ZPO, за вимогою лише однієї сторони представлялися показання свідків. Натомість, відповідно до OZPO, у суді заслуховувалися показання свідків лише за умови, що дві сторони не заперечують необхідності цього.

За словами У. Краліка, головна заслуга Ф. Кляйна полягала «не стільки в тому, що він розробив нові ідеї в процесуальному праві, скільки в тому, що він поєднав погляди, що існували на той час, у ціннісному аспекті» [9, с. 89–95]. У його проекті фактично відобразилася так звана соціальна модель цивільного судочинства, яка була антитезою ліберальному погляду на судочинство XIX ст. – погляду, що про-

низував увесь французький «Code de Procedure Civile». Прибічники ліберального підходу розглядають цивільний процес як боротьбу між незалежними громадянами, котрі узгодили між собою, як вони вирішуватимуть свої спори, натомість апологети соціального підходу розглядають цивільний процес зі значно ширших позицій. Сутність соціального підходу зводиться до двох основних постулатів: по-перше, цивільний процес має слугувати загальному благу (нім. *Wohlfahrtsfunktion*); по-друге, цей процес варто розглядати від економічним кутом зору. Сутність *Wohlfahrtsfunktion* чітко сформулював ще розробник Цивільного кодексу Австрії Ф. фон Зейдлер, тоді як на економічну перспективу цивільного процесу (наприклад, те, що судовий процес не повинен бути способом відтермінування сплати боргу або отримання грошей під низький відсоток) звертав увагу вчитель Ф. Кляйна – А. Менгер [6, с. 72].

Узагалі Ф. Кляйн хотів створити процесуальне право, яке було б зрозуміле для громадян і забезпечувало швидкий, дешевий і надійний процес. Йому це вдалося настільки добре, що австрійський цивільний процес почав розглядатись як зразок. К. ван Рее зазначає із цього приводу: «1898 рік, у якому австрійський *Zivilprozessordnung* від 1 серпня 1895 року набув чинності, ознаменував кінець епохи цивільного процесу XIX століття. Як усередині, так і поза межами Європи австрійський *Zivilprozessordnung* із його активним суддею значною мірою перебрав на себе роль прикладу, яку відігравав до цього французький *Code de procédure civile*. Цей кінець водночас є відправним пунктом цивільного процесуального права XX століття» [10].

Серед західних істориків права навіть існує думка, що серед усіх «процесуалістів» найбільш суттєвий внесок у розроблення цивільного процесу зробили австрієць Франц Кляйн (1854–1926) та англієць лорд Гаррі Кеннет Вульф (1933). Якщо Кляйн був «батьком» австрійського *Zivilprozessordnung* 1895 р., то лорд Вульф відіграв аналогічну роль для англійських *Civil Procedure Rules* 1999 р. [6, с. 72–73].

Узагальнюючи найважливіші характеристики нової моделі цивільного процесу, запровадженої Ф. Кляйном, серед таких варто виокремити: а) заперечення ролі попереднього захисту; б) провідну роль судді щодо ведення справи, який *ex officio* забезпечує короткі строки виконання різноманітних процесуальних дій і має важливі повноваження щодо розслідування фактів справи; в) розподіл процесу на письмову підготовчу стадію та усний основний етап, який повинен, якщо це можливо, проводитись у межах одного судового засідання, г) суворе дотримання так званого принципу преклюзії, тобто визнання того, що конкретні процедурні кроки не можуть учинятися після закінчення встановленого періоду часу та (або) повідомлення *ex officio* протилежній стороні про певні процедурні документи,

представлені суду. Цей список є свідченням того, що Ф. Кляйн переважно шукав новий баланс між повноваженнями судді та правами сторін.

Австрійський Цивільний процесуальний кодекс 1895 р. став значною віхою в розвитку процесуального права спочатку всієї Австро-Угорської імперії, а потім уже й просто Австрійської Республіки, але при цьому, як слушно зазначає Ю.М. Лукін, «які б зміни не відбувалися в політичній обстановці, чи революція 1918 р., чи аншлюс Австрії Німеччиною, процесуальне законодавство справно виконувало свою роль – забезпечення відправлення правосуддя» [4, с. 125].

Отже, можемо констатувати, що XIX ст. стало переломним моментом в історії цивільного процесу континентальної Європи, оскільки в цей період формувалися теоретичні підходи й погляди на процедуру відправлення правосуддя в цивільних справах, котрі й зараз впливають на неї. Так, наприклад, наполеонівський Цивільно-процесуальний кодекс («Code de Procedure Civile») поширив свій вплив на весь конгломерат держав, які становили Германський союз, з 1871 р. Другу Германську імперію (Другий рейх). Крім того, цей період пов'язаний із процесом кодифікації цивільного процесуального законодавства. У XIX ст. процесуальне право отримує визнання як самостійна цінність і відповідний статус. При цьому процесуальне право формувалося не на пустому місці, а в процесі концептуального спору вчених-юристів, які до кінця XIX ст. проводили в межах університетської науки дискусії про сутність і концептуальне наповнення закону, права і процесу. У цей самий період починається наукове осмислення юридичного процесу як такого, при цьому розпочинається все із судового процесу. З другої половини XIX ст. процесуальне право нарешті отримало самостійність.

Якісно новим кроком у розвитку процесуальної теорії була розроблена Ф. Кляйном концепція «соціального цивільного процесу». Згідно з положеннями цієї концепції, суддя мав активне правове становище в цивільному процесі. Він керував усім судовим процесом, на його вимогу здійснювалися певні процесуальні дії в межах розгляду справи. Розширення процесуальних прав судді, перехід його від пасивного спостерігача до активного суб'єкта процесу певною мірою мало забезпечити втілення основного завдання судочинства – належну реалізацію права на захист суб'єктивних прав. До новел концепції «соціального цивільного процесу» варто зарахувати також погляди Ф. Кляйна щодо сутності посади судді. Учений відстоював позицію, що суддя повинен бути передусім слугою закону. Такий підхід був цілком співзвучний концепції соціальної правової державності, що набула поширення в європейській політико-правовій думці в першій половині XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед.; Ин-т Европы. Москва: Наука, 1994. 397 с.
2. Bulow O. Die Lehre Von Den Processeinreden Und Die Processvoraussetzungen. Gießen: Verlag von Emil Roth, 1868. 320 s.
3. Klein F. Pro futuro: Betrachtungen über probleme der civilprocessreform in Österreich. Leipzig, Vienna: Deuticke, 1891. 117 s.
4. Лукин Ю.М. Австрийский устав гражданского судопроизводства 1895 г. и судебная система Австрии: история и концептуальные основы. *Вестник гражданского процесса*. 2014. № 6. С. 121–125.
5. Allgemeine Gerichtsordnung für die Preußischen Staaten. Band 1: Prozess-Ordnung. Berlin: Decker, 1795. VIII, 1288 s.
6. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: HTMT, 2017. 415 с.
7. Civilprozeßordnung vom 30 Januar 1877. *Deutsches Reichsgesetzblatt*. Band 1877. № 6. S. 83–243.
8. Österreich Zivilprozessordnung, 1895. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/zpo>.
9. Kralik W. Die Verwirklichung der Ideen Franz Kleins in der Zivilprozessordnung von 1895. Forschungsband Franz Klein (1854–1926). Leben und Wirken. Hofmeister (ed.). Vienna, 1988. P. 89–95.
10. Van Rhee C.H. Civil litigation in Twentieth Century Europe. URL: http://www.law.harvard.edu/programs/ames_foundation/BLHC07/Van%20Rhee%20case%20management.pdf.